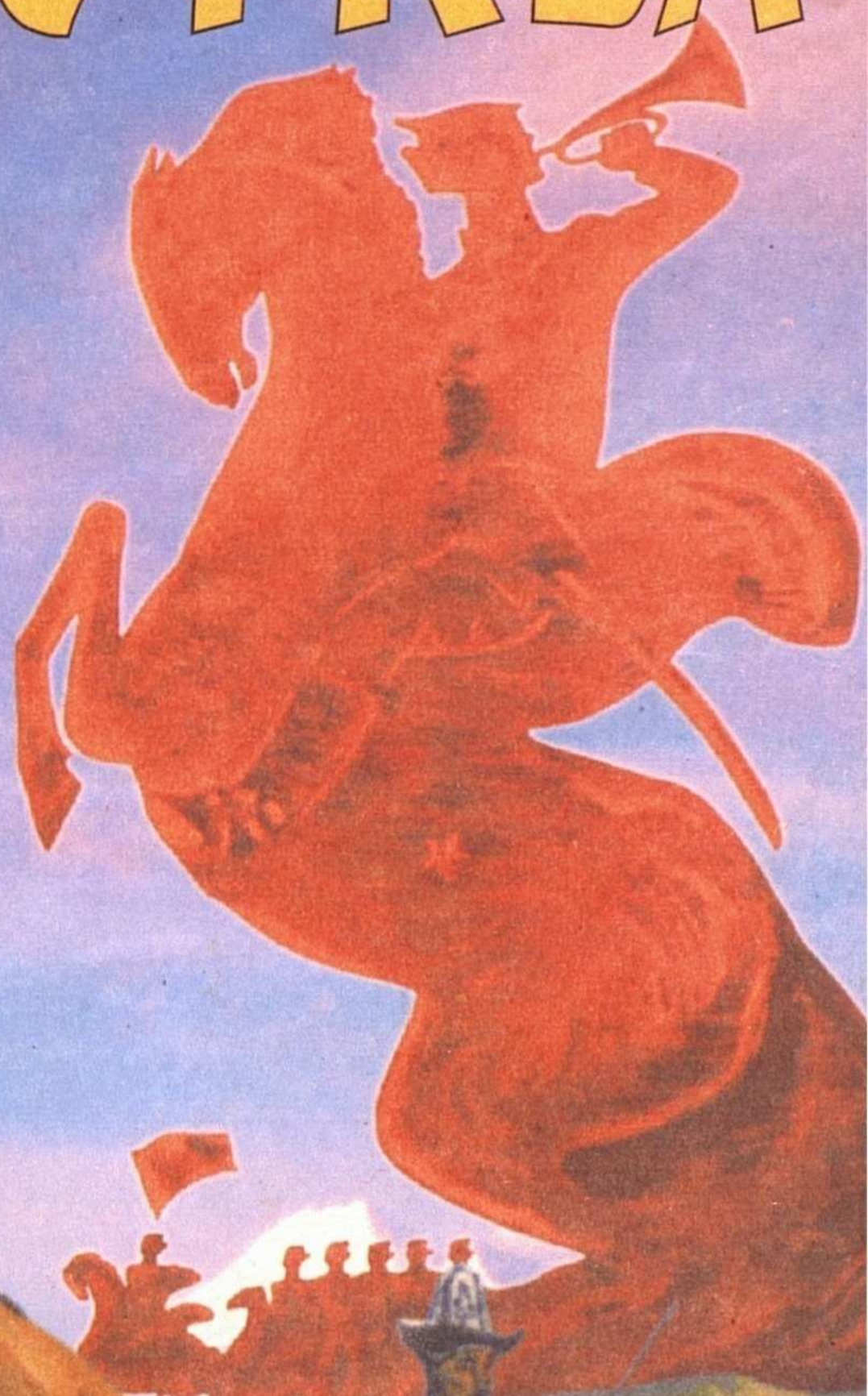

ҚАТЕРЛІ ӨТКЕЛ

*«Қызыл террор» кезеңіндегі
Алаш-Орда қиялының
күйреу тарихы.*

**Үлияс
Есенберлин**

I. ЕСЕНБЕРЛИН

ҚАТЕРЛІ ӨТКЕЛІ

РОМАН

«Көшпенділер» баспасы

Алматы 2002

**ББК 84 (5 Қаз)
Е 79**

Е 79 **Есенберлин І. Қатерлі өткел: Роман — Алматы:
«Көшпенділер» баспасы 2001 — 288 бет**

ISBN 9965-00-058-1

ББК 84(5 Қаз)

**Е 4702250201
00(05)-01**

ISBN 9965-00-058-1

©«Көшпенділер» баспасы, 2002

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақтың белгілі жазушысы І. Есенберлиннің «Қатерлі өткел» шығармасы алғаш рет 1967 жылы «Жалын» баспасында жарық көрді. Одан соң 1979 жылы орыс тілінде Мәскеуде «Советский писатель» баспасында жеке кітап болып басылып шықты.

Шығарма сонымен қатар көптеген басқа тілдерге эстон, латын, белорус т. б. аударылып жеке кітап болып басылды.

Жазушының бұл кітабы негізінен үш бөлімнен тұрады. «Адасқан ақын», «Жол үстіндегі сергелдең» және «Өмір — жеңіс». Бұл шығармадағы басты кейіпкер жас ақын Бүркіт.

Бірінші бөлімі «Адасқан ақын», бұл бөлімде өмірдегі өзгерісте өзінің дұрыс жолын таба алмаған, сондай аумалы-төкпелі қиын заманда кімнен ақыл сұрап, сүйеуші болар адам іздеген жас ақын өмірі суреттеледі. Ол қазақ даласына келген жаңалықты жан жүрегімен қабылдай алмай күйзеледі. Өз елінің ертеңі, еркіндігі үшін өз жанын құрбан етуге даяр. Осындай шешімі жоқ қиын кезеңде оған дұрыс жол сілтейтін адам болмайды. Оның жан жолдасым деп сенген адамы, оған опасыздық жасайды. Әңгіме өзінің поэзия жолындағы тақырыбын таба алмай, шарқ ұрған жалынды жастың адасуы туралы болады.

Екінші бөлімі «Жол үстіндегі сергелдең» ақынның қосылған жарымен еліне саяхат сапары. Ол өз елінің жағдайын жақыннан тану үшін елге сапар шегеді. Онда ол өз жолының қай бағытта екенін, елінің жағдайымен көріп, салыстырып білгісі келеді. Елде адамдар арасындағы бұрын байқамаған алшақтықты ол осы сапарында көреді. Онда ол езілген халық пен үстем тап өкілдерінің ара қашықтығын көреді. Өзі бұрын елдің қорғаны, үстем тап өкілдері деп сенген болса, бұл жолы осы көзқарасының бұрыстығына әбден көзі жетеді. Осы үстем таптың әлсіз жандарға көрсеткен қиянатын өз көзімен көреді. Еркебұлан мен Нұржамалдың өлімі оның байларға деген көзқарасының өзгеруіне себепші болады. Осы сапарынан Бүркіт өзінің шеше алмай жүрген көптеген сұрақтарына жауап тапқандай болады. Енді ол да қазақ жеріне келген жаңа өмірді аңсай күтеді.

Үшінші бөлім «Өмір — жеңіс». Бұл бөлімде ақын өз көзқарасын өзгертіп, өз жолының бұрыстығын түсінеді. Енді ол өз өмірін, өз жолын өзгертуге бар күш-жігерін салуға тырысады. Бірақ

оны қайда барса да «қорқыттың көрі» күтіп тұрады. Жазған шығармаларын ешкім қабылдамай, соншалықты қиын жағдайларға тап болады. Сонымен де қажымай, ол әділдік үшін күресін тоқтатпайды. Осы бөлімде оның шын жолдасты таңдау мүмкіндігі туады. Өткен өмірі үшін ол қаншалықты қиындықтарға, тартысқа кез болады. Соның бәрінде жас ақын мойымай, өзінің көздеген мақсатына жетуді арман етеді.

Осы басты кейіпкер арқылы жазушы қазақ халқының басынан өткен тартыс-күресі, қиыншылықтарын шебер бейнелеп көрсете алады. Халықтың жаңа өмір қалпына қалыптасуы, жаңалыққа деген күштарлық сезімін тартымды суреттейді. Кейіпкер өміріндегі өзгеріс қазақ зиялылары арасындағы өзгеріс екенін көрсетеді. Осылай қазақ елінің арман еткен еркіндігі мен теңдігіне қол жеткізуін көрсетеді.

БІРІНШІ БӨЛІМ

АДАСҚАН АҚЫН

I

Асау дария Ертіс баяу козғалған ғажайып айдаһар тәрізді, түсі суық, толқыны сұрғылт... Құмды жағасында етектегі тау тасындай шашырап, қайың мен талға бөленген үлкен қала жатыр. Бұл қалада біркелкі ештеңе де жоқ, барлығы сапырылысып кеткен: үйлері де, адамдары да, олардың киімдері де, дүниеге деген бағдарлары да. Көше бойлай салынған Кошелев, Строгонов, Сутюшев секілді бай саудагерлердің темір шатырлы сәнді сарайларымен қатар, кооперативтің тастан қалаған сұрғылт дүкендері, қазақ жатақтарының тоқал төбелі шым үйлері тұр. Алтын айлы мешітпен бұрыштаса, жонған тақтайдан істей салған кинематографтың жаңа клубы орналасқан. Ерсілі-қарсылы өтіп жатқан жұрт ішінен жаман тымақ түйе жүн далбағай, үкілі тақия мен айқара басқан жалпақ сары былғары белбеулі орыс гүлдер төгілген қызыл шәлілер де көзге түседі. Шекпен киген ауыл қазағымен қатарласа, иығын португепямен айқара басқан жалпақ сары былғары белбеулі, орысша “юнгштурмовка” деп аталатын жастардың галифелі жасыл костюмін киген жігіт кетіп барады. Көше бойлай салдыра желген қара фэтонды, қоңыраулы жәмшіктердің пар аттарының сәнін әдейі бұзғысы келгендей, үстіне жүк артқан қос өркеш қара нар анда-санда боздап қойып, асықпай аяндайды.

Өтіп жатқан жұрттың қайсысының қандай ойда екенін де түсіну қиын. Біреулер осынау ғажайып жаңа өмірге бейтарап адам екенін білдіргісі келгендей аяғын жайбарақат, бейқам басып келе жатса, бағда біреулері белеңі бар жылқыдай жан-жағына үрке қарайды. Ал кейбір бетінде ескі өмірдің тәкәшпарлық таңбасы көрінген «кешегі мырзалар» жаңа заманға еріксіз бодан болғанын жасыра алмай, әр адымын зілдене басып, түнере өтіп кетеді. Дегенмен, көпшіліктің жүзі көкірегіне күн ұялағандай ақжарқын нұрлы...

Сұрғылт толқынды асау дария жағасындағы осы бір құмды көшелі, ескі қаланы мен өте жақсы көретін едім. Әсіресе көктем

келіп, тал шарбақпен қоршаған қарағай, қайыңның жасыл төгіп, мойыл бұталарының қардай аппақ ақ шашақты гүлге орнататын кезін сарғая күтетінмін.

Міне биыл сол аңсаған мерзімім жетті. Жасыл киінген қала жылдағы әдетінше 1 Май мерекесін қарсы алуға дайындалып жатты.

Лаулаған қызыл жалқын сәулесімен көкжиекті өртей, күн де көрінді. Осы бір жаңа шығып келе жатқан күнмен бірге жер мен салтанатты көркін ашып, қала да ояна бастады. Көп кешікпей, табиғаттың мүлгіген тыныштығын бұзып, құстың сайрағаны, иттің үргені, табынға қосуға айдап бара жатқан жатақ сиырлардың мөңірегендері естілді. Өне-міне дегенше, күн көтеріліп, 1 Майды тойлауға жұрт лек-лек боп көшеге шыға бастады. Көкіректері көз ашқандай, жүздерінде қуаныш. Қимыл-екпіндері бәйгеге қосылар жүйріктей қарқынды. Даурыға сөйлей, шаттана күледі. Жердегі қуанышты көкке көтергендей, көгілдір аспан аясында қызыл жалаулар желең қағады. Мерейі үстем халық мектеп, кеңсе қасына шоғырлана жиналып, би билеп, ән салуда...

Майдың осы бір нұрға бөленген жарқын күнінде де қала ортасындағы үш қабат тас үйдің ең жоғарғы бір бөлмесінде әлі де түн қараңғысы кетпегендей. Жоқ, күн сәулесі ашық қос терезесінен бұл бөлмеге де мейлінше құйыла түсіп тұр. Сөйтсе де, мұнда көр қуысындағыдай бір ауыр зіл бар. Мүмкін, бұл үйден кешелі-бүгін бір өлік шыққан болар? Жоқ, оған ұқсамайды. Үй іші тым салтанатты, жинақы, сәнді. Тіпті адамды әлдеқайда қиялға, рақатты арманға ерте жөнелердей. Еденде — жібек түкті қырмызы қызыл фарсы кілемі. Оң жақта — оюлы барқыт түскиізді күміс кереует. Түскиізге сүйеулі бетіне сүйекті өрнек салынған үкілі домбыра. Терезе пердесі, кереуетке ұстаған шымылдығы — бәрі де әшекейлі көгілдір шәйден. Бұдан бөтен алтын жалатқан ыдыс-аяқ, сырлы стол, өрнектелген кебеже секілді көз қуанышы боларлық бөтен заттар аз емес. Әйткенмен, үй ішінде түн қараңғысындай бір суық ызғар сезіледі... Ал дұрыстап қарасаң бұл ызғар үй ішінде үнсіз тұрған адамдардың қобалжыған, қорыққан, абыржыған түрлерінен туған ызғар еді.

Бұлар өзі үш кісі. Терезе алдында аққұба, ашаң жүзді, қошқар түмсықты, үлкен қоңыр қой көзді, кең кеуделі, ұзын бойлы адамның жасы отыз бестер шамасында. Үстінде — белін күміспен қаптаған жіңішке кавказ белбеуімен қынаған тік жағалы, шытырман түймелі ақ жібек көйлек, бұтында — көк шұға галифе шалбар, аяғында — рондалап тастаған сары сафьян етік. Иығында бұлғын жағалы қара кеңірдек барқыт шапан. Ұзын қою қара шашы желкесіне қарай дударлана құлаған. Сырт келбеті көз тоярлық. Бірақ қайғы ызғарымен бозара түскен жүдеу жүзі көкірегіндегі оты сөне бастаған жан екенін аңғартады. Қазіргі тұрған тұрысы шабыстан болдырған жүйрік тәрізді. Басы салбырап, екі иіні түсіп кеткен. Тек іштегі мұз әлі жанарын өшіре алмаған үлкен қоңыр көздері терезеге қадалуда. Әр қараған сайын, сырттағы жұрт қуанышы арқасын аяз боп қысқандай, қабағы түйіле түседі. Бұл қазақтың ертедегі белгілі ақыны, алғашқы зиялылардың бірі — атақты Ақан еді.

Одан сәл кейінірек тағы екі адам тұр. Бірі — қара торы, ойлы қоңыр көзді, бұйралау келген дудар шашты, орта бойлыдан сәл биіктеу келген жас жігіт. Үстінде тік жағалы, жеңінің аузын бүрген қара көк шерсть кавказ көйлек, белінде шашақты, есілген жібек белбеу, бұтында сарғылт чесуча қыры сынбаған шалбар, жып-жылтыр қара лакты шеблет. Кең маңдайы, ойлы көзі жігіттің үлкен дарын исі екенін аңғартқандай. Бұл жас ақын — Бүркіт. Бұдан төрт жыл бұрын Ақшатыр гимназиясын бітіріп, Омбы университетіне түскен. Шаруа жағдайымен байланысты оқуын уақытша тоқтатып, былтырдан бері осы өзі бітірген Ақшатыр гимназиясында әдебиет сабағын беретін.

Үшіншісі — тұр, келбет, дене құрлысы жағынан бұларға тіпті ұқсамайды. Екі иығына екі адам мінгендей, кең жауырынды қарасұр, ұзыны мен көлденеңі бірдей төртпақ жігіт. Жалпы сырт құрылысы шала күйген кеспелтек жуан қара томар бейнелес шомбал. Үстіндегі киімі де аналардан өзгеше сәнді. Шіл қазақы киім. Басында қара мауытымен тыстаған дөңгелек қасқа пұшпақ бөрік.

Үстіндегі лұқпан шапанның белін күміс кіселі белбеумен буыныпты. Аяғында — қисық табан көк салмен әшекейлеген хром етік. Түрі келбетсіз емес, бірақ сұсты. Сәл қисықтау, өткір шегір көзі рақымсыз, адамға қарағанда өңменіңнен өткендей. Тістене жұмған жұқа ерні қансыз, сөлсіз, кезеріп кеткен. Қазір қоңыр беті ашудан түтігіп, шегір көздері ызаланған иттей шаптығып тұр... Бұл — Бұр-кіттің құрдасы, онымен бірге гимназия бітірген, Арқаның атақты шонжарларының бірінің ұрпағы Әкпар. Орта дәрежелі білім алғаннан кейін әрі қарай оқымай, Ақшатырда сот хатшысы боп қызмет істейтін.

Салтанатты бөлмеге құбыжықтай қорқыныш кіргізіп тұрған осы үшеуінің ызғарлы пішіндері абыржыған, қорыққан үй ішіне үрей туғызады. Ақан Бүркіт пен Әкпардың, бір жағынан, рухани ұстазы, екінші жағынан әдеби жетекшісі болатын.

Ой толқыны өзегін өртеп жіберді ме, кенет ол терезеден көзін алмаған қалпында күбірлей сөйлей жөнелді:

Келді деп көктем гүл шашып,
Қуанба, халқым, құр тасып,
Көрмейсің бе шаттықтың
Көктемі сенен түр қашық!..
Төксе де сәуле күн көзі,
Жайнамас өмір күндізі.

Бұл кезде жұрт қала ортасындағы салтанат алаңына сап-сап болып өтіп жатқан-ды. Қолдарында — алқызыл барқыт тулар, құлаш-құлаш қызыл матаға жазған ұрандар, білектерінде — байлап алған қызыл шүберек, омырауында — шоқ-шоқ жас қызғалдақтар...

Көше бойлай нұрын шашыратқан осы тамаша қуанышты бұдан әрі көргісі келмей, Ақан терезеден кілт бұрылып кетті. Сонау көшедегі мәз-мейрам жұрт құшағына жылан салып жібергендей, жүрегін қолымен басып, шошына, үйді ерсілі-қарсылы кезе бастады. Жүрген жүрісі құтылу жолын таба алмай, темір тордың ішінде ызалана аяндаған арыстан секілді. Іш қазандай қайнайды, жеңіп шығар дәрмен жоқ. Бір сәтте ол кілт тоқтай қалды да:

— Қазақ деген жас бала тәрізді бір ақ көңіл, сенімпаз ел. Кім басына жұмақ орнатам десе, соның қолындағы ноқталаған құлын. Большевиктер оның сол қасиетін мол пайдалана білгені кәміл,— деді.

Оның үнінен үлкен бір өкініштің сазы естілді. Көкірегін бұлқанталқан еткен ашуын баса алмай, ол тағы ерсілі-қарсылы жүре бастады. Бұл жолы Ақан жайлымға жем іздеп келіп, су тартылғанда, шағын шалшықтың арасында қалып, қайтсем айдынға жетем деп астан-кестен болып тулаған шортанға ұқсайды. Қанша туласа да, суды лайлағаннан бөтен қолынан келер дәрмені жоқ. Бірақ сол суды лайлаудың өзі де оған көңілін орнықтыратын шешім тәрізді. Ол кенет тағы да тоқтап, байсалды үнмен ойын айтты.

— Біз тәрізді қазақтың оқыған азаматтарының ең қадірлі міндеті — халқын ұлт тәуелсіздігіне шақыру, жеке ел болуды көксету деп ұққан еді, ал бүгін...

Жайшылықта әр сөзін саралап, ойлаған ойын асықпай түсіндіретін ақын ағаның тік кеткені шәкірті Бүркітке ұнамады. Жат көрінді. Ұстазының жүрек жарасының аузын қызыл шақа етіп ашып тұрғанын түсінсе де, бірден қошаметтеп кете қоймады. Ал, Ақан болса, өзін-өзі ашумен қамшылап, тоқтар емес. Жас серіктерін өз пікірімен біржолата таптап, әбден суарып алайын дегендей, ол тағы да:

— Біздің жолымыз большевиктерден бөлек болатын, бірақ жұрт бізге ермеді... Неге? — деді.

Әкпар тұнған қара судай бүлк етпеді. Ал бұл сөз онсыз да жүдеп тұрған Бүркітке тағы да ауыр тиіп, көкіректегі қасіретіне қасірет қосқандай. Ол енді шыдай алмады:

— Ақын аға, бүгін сіз тым ашулы тәріздісіз ғой,— деді.

Ақан өмір деген тартысы мол ауыр жолда серіктестерінің қолына жауларына сілтейтін берік шоқпар ұстатқысы келгендей, жауабын анық, ашық қайырды.

— Ие, ашулымын. Қазақ деген қолымдағы жалғыз сұңқарымды...— Ол тағы да қолын терезе жаққа сілтеді,— большевиктер біржолата ұшырды. Мен бүгін оны анық түсіндім.

— Ал, Абай аға...

— Ие, Абай ағаң не деп еді?

— «Орыстан үйрен» деген жоқ па еді! — Бүркіт «орыс» деген сөзді «большевик» деген сөзден бөлгісі келмеді.

— Ақылдыдан үйрену — ақылдыға құл болу деген сөз емес. Мен де Пушкинді, Лермонтовты, Толстойды, Достоевскийді жақсы көремін. Бірақ одан қазақ халқының несі өзгереді? Лонгфеллоның елінде индеецтер резервацияларда қырылып жатыр. Ағылшындардың Шекспирі болғаннан Родезия негрлеріне келетін қандай пайда бар? Жоқ, Бүркіт, халқыңның мәдениетке жетіп, жоғалып кеткенін мәдениетсіз отырып, бірлестігін сақтағаны артық. Ең зор бақыт — халқың, елің, тілің болғаны. Абай аға үйрен десе, мен үйренбеймін деп тұрмын ба? Бірақ үйрену бар да, илену бар.. Мен иленуге қарсымын. Егер халқыңды жақсы көретін болсаң, оның тәуелсіздігін, бірлігін алтын жамбыдай сақта. Өйтпеген күнде, Батыс сені бірақ күнде жұтып жібереді. Есінде бар ма, Редьярд Киплингтің «Батыс — бөлек, Шығыс — бөлек» дейтін өлеңі? — Ақан Бүркіттің жауабын күтпей көзін жұмып, әлгі өлеңді есіне түсіре, тақпақтай жөнелді:

«Батыс — бөлек, Шығыс — бөлек,
Мәңгі олар алыс жатыр.
Күл-талқан боп жер менен көк
Қоспаса кеп заманақыр.
Батыс та жоқ, Шығыс та жоқта,
Отан, тұқым кімге керек,
Екі күшті келген шақта
Қыл көпірде бетпе-бет».

Бұл өлеңді айтып болды да Ақан:

— Батыс пен Шығыс, түн мен күн тәрізді, екі дүние, оянып келе жатқан Шығысты бас салуға дайын тұрған Батыс бар. Бұны ұмытуға болмайды, — деді.

Ұстазының көңілін қалдырып алғысы келмегендей, Бүркіт жалтақтай сөйледі.

— Оған қандай дәлел бар?

— Киплингтің өлеңі ше?

— Киплинг — Киплинг қой! — деді, ренжігенін жасыра алмай Бүркіт. — Ақын аға, Киплингтің ағылшын империализмінің жыршысы екені сізге аян емес пе еді?

— Болса ше? Өз сырын өзі ашқан қасың — досыңмен тең.

— Жоқ, ақын аға, Киплинг бұл ойын «халықтар бірін-бірі мәңгі ұға алмастық қастықта өтеді» деген тұжырымға тіреп айтқан жоқ па? Бұл — ағылшын империализмінің өзге жұртты менсінбестік отаршы ұлы ұлтшылдық саясаты. Ал Батыста бізбен тілектес миллиондаған халық бар...

Күндікке үндемей тұрған Әкпар дәл осы сәтте гүр ете қалды.

— Киплинг көксеген ұлы ұлтшылдық, менсінбестік өзге халықтан шықпайды деп ойлайсың ба?

Әкпар іште жатқан запыранын бірден төге салуға дайын тұр, тек бір сескену күдіретті ақын ұстазының алдында ойын толық ашуға жол бермеді.

— Оған себеп болу керек қой? — Бүркіт жолдасына тұнжырай қарады.

— Себеп — жер, — деді Әкпар.

— Жер? Қазақта не көп, жер көп емес пе?

— Иә, бізде жер көп. Біздің қуанышымыз да, бақытсыздығымыз да сол жерде. Түсінбейсің бе? Егер өмір осы қалпымен жүре берсе, сен өзің-ақ бір отыз жыл өткеннен кейін, осыншама ұшықиыры жоқ даладан қазаққа қой бағатын да жер қалмағанын көзіңмен көрерсің. — Әкпар кенет тоқтап қалды да, Ақанға қарады, — жоқ бізге жаңа ұлт қаһарманы керек. Бүркіттің де берілгісі келер емес.

— Бірақ оның соңынан кім ереді?

— Сонда сен біздерге резервацияға қуылған индеецтердей, қойдай шұбыртып, Бетбакдала, Қарақұмдарға айдап апарғанын күт демексің бе?

— Түсінбеймін, сен не деп тұрсың, — деді Бүркіт қабағын шытып, — Кеңес үкіметі көп ұлтты мемлекет, күдіретті мемлекет құрамыз дейді... Ал сен...

— Тоқтай тұр, Бүркіт,— деді Ақан кенет сөзге кірісіп.— Есінде ме, Дарий патшалығы? Әлде ұмыттың ба? — Ол тағы да терезе жаққа қарады да, жүдей сөйледі.— Еуропа Македонский деп атайтын Ескендір Зұлқарнайын Үнді жеріне дейін билігін жүргізді... Ұлы Рим мен атақты Византия мемлекеттері қайда? Ақсақ Темір Көрегеннің алдында жүзге таяу ұлт тізе бүкті... Жок, Бүркіт, көп ұлтты мемлекеттер ешуақытта да ұзаққа барған емес.

— Ал мыналар әлі...— Әкпар да терезе жақты нұсқады.

— Бұлардың да өмір сүруі Ресейдегі көп ұлттың дер кезінде ұлттық санасының оянуымен байланысты. Жазушы — халқының ары, намысы. Сөзіңмен, өнеріңмен еліңнің санасын оятып, оны төуелсіздікке, жеке автономияға шақыру біздің міндет еді. Өзінің жұрты, өзінің жеке Отаны жоқ ұл қанша данышпан болса да, шөлге қамалған аққумен тең көрінетін, жан-жағында құлазыған даласы көп, бірақ қанат қағар ақ айдын шалқары жоқ секілденетін... Әлде мен қателестім бе?

Бүркіт іште жатқан бір-біріне қайшы, шым-шытырық ойын сыртқа шығара алмай, тына қалды. Ақанды жасынан құрметтеп үйренген жас жігіт енді шаптығуды орынсыз деп тапты. Сонда да:

— Егер халық соңымыздан ермесе не істейміз?

— Онда біз кетуіміз керек.

— Қайда?

Ақан дағдарып қалды.

— Бәсе, қайда кете алады?

Бүркітке не деп жауап беруді білмей абыржыған ақын ағаның тұрысы кімнен қорлық көргенін айта алмаған жас баланы аңғартады.

Енді ол күңірене сөйледі:

— Іште жатқан жылан көп, сыртқа шықса — құр түтін. Ойға алған мақсат мол, бірақ іске асар бірі де жоқ. Қанша қарқындағаныммен, түскен жолы құмға келіп тірелген жолаушы тәріздімін. Алға жүрейін десем, аңыраған құм, азынаған шөл; күтерім — тек өлім. Кейін қайтайын десе, қатты жабылған есік, қайта ашылар

емес. Бұл дағдарысқа қалай жеттім? — Ақан үндемей тоқтай қалды.

Ақанның сөзінің аяғын күткен Бүркіт пен Әкпар жұмған аузын ашпай, сол төмен қараған қалыптарынан қозғалар емес.

Ақан шынында, жол таба алмас дағдарыста еді. Оған үлкен себебі де бар. Сондықтан ол іштегі қаупін жасыра алмай, алай-түлей, бір орында отыра алмай, бір жатады, бір жүреді. Андыған жауын сезген қасқырдай дәйек білмейді. Жан-жағына әбігерлене қарайды. Ол — оқыған, ақындық дарыны ерте оянған адам.

Ақан өзінің саяси бағытын «елім», «жерім» деген сөздермен бүркей білді. Ол кей шығармаларында әйел теңдігі, қараңғылықтан құтылу деген секілді халықтың көкейкесті армандарын да жыр етті. Әсіресе, Ақан — махаббат поэзиясының алдына жан салмаған жүйрігі. Көптеген жастар оның кейбір шебер жазылған өлеңдерін жатқа да білетін.

Ал қазір Ақанның жеңілген шағы. Барар жер, басар тауы жоқ. Бірақ ол әлі де елі, жері үшін құрбандыққа ұшыраған адам болғысы келеді. Сондықтан да ол өзін Бүркіт пен Әкпардың алдында басқаша ұстауға тырысады. Әділетті адамдай ақтарыла сөйлеген болады.

— Мен күні бүгінге дейін, — деді кенет ол даусын ақырын шығарып, — халқымның басына ойнаған кешегі отаршылдықтың бұлтын көріп келдім. Сол бұлттан мәңгі құтылу тек қана елімнің жеке тәуелсіздігінде деп ұқтым. Сондықтан халқымды бірлікке, орыс жұртының ықпалынан құтылуға шақырдым. Ұлтшылдық сезім ақыл, ойымды тегіс билеп, кең толғанып, жан-жағыма көз салуға мүмкіндік бермеді. Шор таққан аттай, тек көз алдымдағы қазағымды ғана көрдім. Осы «ұлтым» деген бар түсініктен, қазыққа байлаған құлындай құтылып шыға алмадым, тек сол қазықты айнала бердім, айнала бердім. Ақырында ұзын арқан қысқара келіп, қаққан қазықтың қасында мелшидім де қалдым. Тағы бір айналсам, қыл шылбырға буынып өлуімде ғажап емес-ті. Ал кейін шегініп, арқанды қайта ұзартып, өрісін кеңітуге уақыт тар...

Расында да оған кейін шегінуге жол қалмаған тәрізді еді. Ақынның Октябрь революциясына да қарсы жазған өлеңдері де аз болмаған-ды.

Ақын енді Бүркітке тесіле қарады. Ауыр, азапты ойының тоқтар жерін айтпақ болды.

— Міне енді көлдей көңіл шалшық суға айналып, торға түскен кішкентай құстың жағдайына жетіп тұрмын,— деді кенет даусына күңгірлеп.— Қалай құтыларымды білмей, құр тыпырлаймын. «Күресу керек, халықтың ұлттық сезімін ояту керек» деп сендерді жалына үгіттегім келсе де, оған өзім де сенбеймін. Сондықтан, Бүркіт, сенің сұрағыңа жауап беру маған өткелсіз дариядан өтуден қиын. Қайда барарымды, халқымды қайда апарарымды өзім де білмеймін...

Ақанның жағдайын Бүркіт те жақсы түсінді. Ақын ағаның бұл дағдарысы құр ғана халқының келешегін ойлаудан туған дағдарысы емес, өз басының келешегіне сенбеуден туған дағдарыс. Бұл дағдарыс Бүркітке ақындық адамгершілік қасиеттерін жақсы көретін ағаның жанын шұқуға келе жатқан қара қарға тәрізді болып көрінеді. Бүркіт айқай салып, сол қара қарғаны Ақаннан қуғысы келеді. Бірақ бар даусымен айқайлай алар ма? Айқайлай алса, халқы бұның даусына құлақ ілер ме?

Ақан тағы да үнсіз. Үй ішіндегі ауыр тыныштық оның жанын езіп, өн-бойын жерге жаншып барады. Бүркіттің де сұрағы көкірекке шаншудай қадалуда. «Дегенмен жауап беру керек. Оқушысы ұстазынан жауап күтіп тұр ғой, үндемей қалуға бола ма? Бірақ қандай жауап беру керек? Оқ өтпес қамалға тірелген, шаршаған жан қамалды қалай алуды қайдан біледі? Оның қолынан бар келері өз жанын аямау...»

Ақан иығын басқан ауыр жүкті жерге түсіргендей, сәл серіге басын көтерді де, тағы да үйді кезе бастады.

— Мен Блоктың мына бір өлеңін жақсы көремін,— деді ол аздан кейін.

Бүркіт елең ете қалды.

— Қай өлеңін?

Ақан нағыз бір қуанышты гимн айтқандай, даусын көтере тақпақтай жөнелді:

Қойған соң терең бейітке,
Көмілер шөпке қабырың...
Естірміз сонда биікте
Жауған жаңбыр дабырын.
Ұйқыдан тәтті оянып,
Демессің бұл не жердегі?
Ақ жауын мәлім: күз анық
Нөсер — көктем келгені!
Аудармас көңіл назарын,
Жатқан шулап бұл дыбыс,
Айрылу, ләззат азабын
Басқан қабыр тып-тыныш...
Асықпай, жайлы көрде тек
Ойланарсың мүмкін сен:
Сүм жалғанда өмір деп
Адам нені түсінген...

Ақан өлеңді қанша көңілді тақпақтаса да, оның әр сөзінің көрдей суық ызғары Бүркіттің сергек көңілін бірден мұздатып жіберді. Ол елегізи қалды. Өйткені ақын ағаның аузына соңғы кезде өлім туралы сөз көбірек түсіп жүргенін байқаған. Бұл жолы да ұстазы сол әдетіне салып тұр. Тек жас серігін өзінен біржолата түңілдіргісі келмей, өлеңді көңілдене тақпақтаған болады. Бірақ қам көңілді, қасіретті сөз өзінің басына байланған қара жалауды анадайдан аңғартпай ма, Бүркіт ақын ағаның басына төнген дағдарыс — қара қарғаның енді қанды шенгелін салғалы тұрғанын анық сезінді.

— Ақын аға, бұл өлеңді неге айттыңыз? — деп ол Ақанға қарады да шошына қалды. Боп-боз боп кеткен ұстазы жаралы құстан аумайды, басын төмен салған. Сылбыр жүрісінде де, тұманда нып кеткен қайғылы көздерінде де сорлылық бар. Бұл не? Жай-

шылықтағы қайғы сазы ма? Әлде басына ажал сағатын таяй түскен дағдарыс — қара қарғаның көлеңкесі ме?

Ой толғауы жеткендей, Ақан кенет басын көтеріп алды. Бүркіттің иығына қолын салып тұрып:

— «Қайда барамыз?» дейсің, барар жер көп. Бірақ көрден берік қамал бар ма? Оған жаудың оғы да өтпейді.

Сөйдеді де, ол тым шаршап кеткендей, күміс кереуеттегі әлі жиналмаған төсегіне үстіндегі киімімен жата кетті.

Ақан әлгі сөзді қанша жігерлене айтса да, Бүркіт одан таусылған адамның шарасыз шешім үнін естіді. Ақанға төнген қара қарға енді өзінің жүрегін қанды тырнағымен тырнап жатқандай, жаны қатты ауырып кетті. Бұл шешім тірі адамның өзіне деген үкімі екенін енді әбден түсінді. Абыржып, Ақанға қарады. Жас ақынға оның бұл жатысы сұлап жатқан өлік секілді болып көрінді. Ақ жастыққа ұзын қара шашы төгіле, сұп-сұр болып кеткен... Екі қолын кеудесіне қойып, көзін жұмып алыпты. Керуеттің бас жағында тұрған шойын денелі Әкпар Ақанның басына қойған мызғымас құлтас тәрізді. Бүркіт өз ойынан өзі тағы да шошынды. «Қасиет мәңгі жоғалтпас сом алтындай, жер бетіне сирек келетін осынау өзгеше жаратылған дарын күш расымен өлексе күткен қара қарға — дағдарыстың жемі болмақ па? Жоқ, ол мүмкін емес! Құтқару керек! Құтқару керек!»

— Ақын аға әлгідей сөзге аузыңыз қалай барады? — деді ол ұстазына жігер бергелі, — өзіңіз айтпап па едіңіз, дүниеде жазықсыз жанның құрбандығынан өкінішті еш нәрсе жоқ деп?

— Жазықсыз жан... Кім айтты менің жазығым жоқ деп? — Ақан жастықтан басын да көтермеді. Нағыз бір ауру жандай қинала сөйледі. — Жоқ, Бүркіт, менің жазығым мол... Кешпейтіндеріне көзім жетеді...

— Олай болса, қашу керек! — деді бағанадан бері мызғымай тұрған Әкпар, бірдемені шорт кескендей, морт сөйлеп.

Ақан жастықтан басын көтеріп алды.

— Қайда?

— Қытайға! Түркияға!

Бүркіт Ақанға қарай қалды. Егде ақын оның неге былай қарғанын түсініп, орнынан ұшып түрегелді. Көзі кенет ашу төгіп, жарқ-жүрқ етті. Енді өңі әп-сәтте әлсіздіктен құлан-таза арылып, өзінің әдеттегі тегеурін қалпына енді. «Бәсе, менің ұстазым осындай болуға тиісті еді ғой,— деді Бүркіт ішінен,— «Қыран қайғырып өлмейді, қартайып өледі»,— дейді ғой жұрт. Ақын Ақан да ақиық қыран емес пе еді!»

— Ақын өмірге өлексесі үшін емес, өлеңі үшін келеді,— деді Ақан Әкпарға түксие қарап,— Қытайға, не Түркияға қашып, мүмкін, өлексемді құтқарармын, ал бойымдағы дарынымды қайтемін? Өз елің, өз тілің болмаса, дарының сенің кімге керек?.. Сол дарынымды бағалайтын, өркендететін өз еліміз, өз тіліміз болсын деп күресіп келген жоқпыз ба? Қаш дейсің! Мен халқымнан қашсам, менің бойымнан дарыным, жырым қашпай ма? Ондай өмірдің маған қанша керегі бар?.. Жок, Әкпар, мен еш жаққа қаша алмаймын. Өз жерімде, өз елімде, өлексем үшін емес, өлеңім үшін өлемін.

Осындай сөздерден кейін албырт жас жүрек қалай толқымасын, Бүркіт Ақанды қалай ардақ тұтпасын!

Әкпар бұдан әрі тіл қатқан жоқ. Сүліктей қап-қара қос қабағы дір етіп бір сілкінді де, қарс жабылып кетті. Сол қалпында, қайта ашылмай түнерді де қалды.

Осы кезде үйге ас дайындаушы семізше келген, бөкселі, ақ сары, жас татар әйелі кірді. Көзін жерден бір көтермей, қолындағы қымыз құйған ожаулы сырлы шарамен үш күміс кесені үстелге қойды да, үн-түнсіз, сол сызылған қалпында сұлу денесін сәндене теңселтіп, аяғын ырғала басып, шығып кетті. Ақан мен Бүркіт әйелге еш көңіл аударған жоқ. Тек Әкпар ғана қызыл көрген қомағай қаршығадай әйелдің соңынан қарап, оқыс қозғала түсті де, тына қалды.

Ақан сол тұнжыраған қалпында дөңгелек үстелдің қасына келіп, бір дізерлеп отыра қап, жаңа ғана қалаға жақын ауылдан өзіне арнап алып келген, ерте құлындаған биенің жас уыз қымызын, сырлы ожаумен сапыра бастады. Ана екеуі де үстелді жаға-

лай отырды. Қымызды тамсана күткен сом денелі Әкпар даланың қомданған үлкен қара құсы тәрізді. Қайғыдан иіні түсіп кеткен Бүркіт осы қара құстың қасында тұғырға жаңа отырғызылған жас қаршығадан аумайды, бірақ іштей әбігер, қанатын қағар күші жоқтай, сүп-сұлық отыр.

Ақан нәшіне келтіре сапырылған уыз қымызды күміс кесеге құйып, қонақтарына ұсынды.

— Мінекейіңіз!

— Бұйырсын...

Әкпар қылқыта жұта бастады. Бүркіт кесенің шетіне ернін тигізер-тигізбес етіп бірер ұрттады да, қайтадан үстелге қойды. Тамағынан өтер емес. Оған қымыз емес, қайғы жұтқандай болып көрінді. Екі көзін телміртіп, Ақанның бетінен аудармай, тұнжырады да қалды. Қымызға емес, ақын ағаның осынау көрікті жүзіне тағы бір тойып қалайын дегендей, әлсін-әлсін қарайды. Жүрек сезбейтін сұмдық бар ма, кенет оған осы отырысы ұстазымен ақырғы отырысуы секілденіп кетеді. Ол Ақанға бұрынғысынан да құмарлана қарай түседі... Қара қарға енді Ақан ағаның иығына қонып алған, оның жүзінде қайтадан көпекөрнеу әлсіздік пайда бола қалыпты.

Бүркіт Ақан үшін әлі де күреспек, қайтсе де сонау қара қарғаны одан құмақ, үркітпек.

— Ақан аға, сіз орынсыз жүдейтін секілдісіз, — деді ол. — Совет өкіметі орнағалы, тисе, тек шын жауына тиіп жатыр, басқа жанға қиянат істеген жоқ қой. Сізге де тимейді. Бекер қобалжисыз...

— Бұл қобалжу емес, Бүркітжан, — деді Ақан орнынан түрегеліп, ерсілі-қарсылы тағы жүре бастап. — Бұл алдағы болар іске күні бұрын мойын ұсыну... Одан бөтен жол қалған жоқ.

— Мүмкін бөтен де жол бар шығар?

— Жоқ, қалқам, үлкен халықтың кіші халықты өзіне бағындырғысы келетіні ежелден белгілі. Бұл тарихтың ақиқат жолы. Бағындыру деген өзгенің жігерін құм етіп, жүректегі арманын сөндіруден басталады. Ол үшін ең алдымен халқы үшін тізгінге оралғы

болатын ұлдарының үнін өшіру керек. Ал мен жырыммен де, жүрегіммен де оларға қарсы тұрдым.— Кенет ол қолын сермеді,— жә, бұл сөзді доғарайық. Менің тағдырым келешегімде емес, өткен күнімде.

— Неге олай дейсіз? — деп Бүркіт тағы сөйлеп келе жатыр еді, Ақан қайтадан бөліп жіберді.

— Жоқ, Бүркітжан, мен шығар қияма шығып болдым, бұдан әрі алатын шыңымның басында маған деген қақыраған аяз, долданған боран тұр, оған күшім жете ме, жетпей ме, оны өзім де білмеймін. Ал сендер болсаңдар, жаңа қанаттанған жас түлексіңдер. Сендердің шығатын биіктерің басқа. Ол үшін қандай жолға түсесіңдер, осыны ойлаңдар.

— Ақан аға, ол жолды өзіңіз көрсеткен жоқ па едіңіз?

— Жан ашуы кейде дұрыс ақылшы бола алмайды. Менің жүрегімді ақылдан гөрі, ашу билеген. Ал сендер өз жолдарыңды өздерің таңдауға тиіссіңдер. Бақыт болып көрінген елеске жетемін деп, астындағы атыңды зорықтырудың қажеті жоқ. Ат әлі ауылдарыңа баруларыңа керек.

— Сонда «ұлт», «ел» деген арманыңыздың бәрі де жалған болғаны ма? — деді Әкпар қабағын қарс жауып.

— Құс жеткен жеріне қонады. Менің де жеткен жерім осы болған шығар, кешіріңдер.— Ақан кенет Бүркітті бауырына алып қысты.— Ал қош бол. Жалғыз тілегім: халқыңды сүй... Бірақ менше емес, өз жолыңды тауып сүй...

— Ақан аға...

— Жә, жә... Болды,— деді Ақан,— барыңдар, шаршап кеттім. Азырақ дем алайын...

Бүркіт пен Әкпар ұстазымен қоштасып далаға шықты. Бұлар баспалдақтан төмен түсіп келе жатқандарында жоғары көтеріліп бара жатқан Ішкі істер комиссариатының әскери киіміндегі екі жігіт кездесті. Бүркіт оларға сезіктене қарады да үндемей төмен түсіп кетті.

Қара көлеңкелеу Ақанның бөлмесінен кейін күн сәулесі төгіле құйып тұрған көше ғажайып салтанатты, жарық көрінді.

Парад бітіп, мерекешілер тарай бастапты. Жұрттың даурыға сөйлеген сөздері мен қуанышты күлкілері естіледі. Бұрыштағы тапалдау келген қазақы ағаш үйден әлдекім барылдата ән салып жатыр. Сәл қарлыққан көңілсіз дауыс шиқылдаған сырнай үніне рабайсыз қосылып, тыңдаушыға жеткізейін дегендей, өлең сөзін машықтай айтады. Бүркіт пен Әкпар тыңдай қалды.

Әнші сәл тоқтай қалды да, тағы да сарнай жөнелді:

Созылған жол алысқа,
Жаяу жүріп келемін.
Барар жерім алыста,
Алыста жөне керегім.
Шығып едім қуанып,
Жете алам ба, сол жерге?
Сүйегім әлде қуарып,
Қаламын ба бір белде?!
Ей, дүние, шіркін-ай,
Қаламын ба бір белде?..

Дауыс берекесіз болғанмен, өлең сөзі ойда жатқан арманды аңғартқандай, алыс мақсатқа жете алмай қалам ба деген Асан қайғы жанының сарыуайымы, сенімсіз болжауының сарынын сездіреді...

Бүгінгідей қуанышты, салтанатты сағатта мұндай өлеңнің ашық айтылуы — Бүркіт пен Әкпарға таңқаларлық іс. Екеуі де құлақтары түре түсіп, құмарта тыңдауда, бірақ бұрыштан шыға келген «үрлемелі» оркестрдің үні бұны бұзып жіберді. Сарнаған жалғыз да-уыс оркестр маршының астында тұншығып қала береді.

— Біздің де үнімізді мына адамның даусындай етіп замана гүрілі жұтып жіберетін тәрізді ғой, — деді Әкпар жалпылай шешімге келіп.

Бүркіт үндеген жоқ. Ол тағы да ұстазы жайында ойлай бастаған еді.

Бұлар көшенің арғы бетіне шықты. Бүркіт бірдемесі ұмыт қалғандай бұрылып Ақан бөлмесінің терезесіне қарады. Кенет, әлде-

неден шошып кетіп, дауыстап жібере жаздады да, Әкпардың білегін шап беріп ұстай алды.

Ақан терезені ашып, сыртқа қарап тұр екен. Алыстан жүзі өң-түссіз бозарып атып келе жатқан таң тәрізді, адам айырып болар емес. Ар жағынан біреулер көрінді ме, ол кейін бұрылды, сөйтті де бір секунд та өтпей, секіріп терезенің алдына шықты. Бүркіт «Тоқта!» деп айқайлағанша болған жоқ, Ақан екі қолын көкке бір көтерді де, басын төмен сала суға секірген жандай, жерге құлай жөнелді.

Аспан айналып жерге түскендей, Бүркіт не болғанын білмей қалды. Сәл есі кірген кезде, Ақан құлаған жаққа ата жөнелді. Бірақ білегінен ұстаған кісендей берік қол оны тырп еткізбеді.

Бұл кезде Ақан құлаған үйдің жанына жұрт у-шу болып жиналып та қалған еді.

— Жүр, кеттік, — деді Әкпар ызғарлы үнмен сыбырлай сөйлеп. Ол Бүркітті білегінен мықтап ұстаған қалпында келесі көшеге сүйрей жөнелді. — Жаудан емес, өзінен, күрестен қашқан адамға енді сенің көмегіңнің керегі жоқ.

Бүркіт босанбақ болып қимылдап көріп еді, қысқаштай жабысып алған Әкпардың қолы қозғалтар емес. Қысыңқырай түссе, білегін уатып жіберетін.

— Өлген адам өлді, оған енді ештеңе істей алмайсың, — деді Әкпар тағы да, — қазір бізге жат кісінің көзіне түсудің еш қажеті жоқ.

Әкпардың босатпайтынын білген соң, Бүркіт амалсыз көнді. Екі-үш көше өткеннен кейін барып:

— Бұл не деген сұмдық? — деді ол булығы, — өзін-өзі ажалға қиюына қарағанда, Ақан аға өз ісінің дұрыстығына сенбеген ғой!..

Әкпар Бүркіттің сөзін бұрып әкетті.

— Жоқ, бұл сенбестік емес. Өз ісіне сенген адамның күресуге жол таба алмай дағдарғаны.

Кенет Бүркіттің көз алдына бағанағы қара қарға тағы елестеп кетті. Тіпті қасына келіп: «Ұстазың өлді, ұстазың өлді, қарқ, қарқ!» —

деп айнала табалай ұшып жүрген тәрізді. Осы қара қарғаны қуғысы келгендей, Бүркіт өкіне қатты айқайлап жіберді:

— Қандай қадірлі жан еді, қалай өлді?!

Әкпар Бүркіттің сөзін тағы жөннеді.

— Оны осындай өлімге жеткізген кім?

Әкпар Бүркіттің жарасының дәл үстінен басты. Анау ыршып түсті. Бағанадан бері жүрекке у болып жайыла бастаған ызаны Бүркіт бірден сыртына лақтырды.

— Өзге күнәларыңды кешкенмен, бұл зорлықтарыңды кешпеспін,— деді Бүркіт ызадан булыға.

Өлім қандай адамды болса да толқытады. Әсіресе, таныс адамның жазықсыз ажалы арқана аяздай батып, жүрегінді удай ашытады. Бұған дейін үн-түнсіз жатқан кейбір сезімдерінді оятады.

Әкпардың Бүркіттен күткені де осы еді.

— Жольңа мен серік, міне қолым!

Осы бір күтпеген өлім Бүркіттің нәзік жан сезімін түршіктірді, өн-бойын ашуға толтырды. Дәл осы сәтте ол билей жөнелген көңіл күйігін баса алмай, имиген шот тырнақты қара құзғын Әкпарға қосылды. Алдағы өмір деген дарияға онымен бірге қайыққа мініп, жаудан бірге өш алмақ етіп уәделестірді.

II

Өмірдің маңызын түсінемін деп шарқ ұру — еріккеннің ісі, ал оны шын сүйген адам қолынан келгенін аямай, сол өмірді жақсарта түсу үшін күреседі.

Әлі есінде, сол бір мектепке келіп түскен күндері. Аспан айналып жерге түскендей ыстық... Қырқа үстінде бүкіл қазақ жері мен Түркістанға діни ғылымның ошағы болған, қалың мәуе ағашына бөленген көп құжыралы Қарнақ медресесі тұр. Ақ сәлделі, қолына тәспі ұстаған қожа, молдалар. Қолтықтарына құран қыстырған, иіле сәлем берген кіші пейіл шәкірттер. Бұлардың ішінде жасы келіп қалғандары да аз емес.

Салқын желді, жасыл белді, Баянның таулы даласынан кейін оған бұл ара бір ғажайып басқа әлем тәрізді көрінді. Әсіресе, оны

таң қалдырған Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауидың әшекейлі заңғар мешіті мен жасыл бау-бақшаны көмкерген шымнан құйылған ұзын-ұзын дуалдар. Ақырған есек, қазандай-қазандай қауындар... Бәрі де жат. Бәрі де қызық. Бәрі де бөтен дүние. Алғашқы кезде бұл араға көндігу оған өте қиынға түсті. Ауылын, анасын сағынып, ыстық жастан көзі талай рет білеудей болып істі. Әсіресе, оған құмда жүрген сары тышқан ізіндей ирек-ирек араб әріптерін үйрену өте азапқа түсті. Талай рет таяқ та жеді, жылады да. Әйтеуір, бірге-бірге көндікті-ау. Заты зерек, алғыр бала он екі жасында араб, шағатай, парсы тілдеріндегі кітаптарды ағыза оқитын халге жетті. Сөйтіп ол Шығыс әдебиетімен ерте танысты. «Шахнама», «Сал-Сал», «Зарқұм», «Мың бір түн», «Төрт дәруіш», «Ләйлі-Мәжнүн» секілді бүкіл жер жүзіне тарай бастаған парсы дастандары мен кітаптарының кей тарауларын жатқа соғатын болды. Ал он үш жасқа жеткенде әкесі бұны Ақшатыр қаласындағы орыс гимназиясына алып келді.

Бұл күн де Бүркіттің есінде...

Жайма-шуақ күздің айы болатын. Асау Ертіс жағасында ағашқа бөленген қала жатыр. Түркістандай емес, кең жалпақ көшелер, темір шатырлы, ағаштан салынған, тастан қаланған екі қабат әдемі үйлер. Адамдары да басқаша, ақ сәлделі молдалар некен-саяқ, көбі картоз киген орыс, барқыт камзолды татар...

Бұнда да бірден орысша оқып кету Бүркітке оңайға тимеді. Бірақ бұны ешкім көк шыбықтың астына алған жоқ, ақ орамалмен тілін бұраған жоқ. Аз жылдың ішінде орыс тілін де, жазуын да үйренді. Әдебиетпен дұрыстап шұғылдану осы орыс мектебінен басталды. Орыс классиктерімен қатар, қазақ әдебиетін де көп оқып, көңіл қойды. Қазан, Ташкент қалаларында шыққан «Шора батыр», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» секілді қиссалардың бәрімен танысты. Ол қиял қанатына мініп, өмірге ойлана қараған жас өспірім шағынан бастап, әсіресе Абай өлеңдерін сүйіп оқыды. Өзі өскен ауылдың өзі білетін ел жұртының көңіл-күйін, қайғысын, мұңын, қуанышын, арманын түсіне білген ақын ағаның терең ойлы өлеңдері оның шын жан азығы болды.